

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No.67, Autumn2025

Received: 25/06/2025 Accepted: 02/09/2025

A Comparative Analysis of the Strategic Management of the Prophet Muhammad (PBUH) and Imam Hasan (AS) Within the Framework of Peace Theory and Indirect Strategy

Bahman Zeinali*

Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
b.zeynali@litr.ui.ac.ir

Abstract

This study conducted a comparative analysis of two pivotal peace treaties in Islamic history: the Treaty of Hudaibiyyah established by the Prophet Muhammad (PBUH) and the peace agreement between Imam Hasan (AS) and Muawiya. Despite their differing historical contexts, both events exemplified the strategic use of peace as a means to confront hegemonic systems of polytheism (shirk) and political deviation. The research posited that these treaties prioritize "soft victory"—which emphasized ideological persuasion and preservation of core institutions—over "hard victory" characterized by physical warfare. This approach offered a unique model of interaction that challenged conventional notions of conflict resolution. By focusing on diplomacy and negotiation, these agreements demonstrated how peace could serve as a proactive strategy for achieving long-term objectives. By employing a comparative-analytical approach and a historical-documentary method, the study situated these events within an integrated theoretical framework that combined Johan Galtung's concept of "positive peace" and Basil Liddell Hart's "indirect strategy". This multidisciplinary lens facilitated a deeper understanding of the implications of these treaties, moving beyond mere cessation of hostilities to highlight their role in shaping social and political dynamics. The central finding revealed that peace was utilized as an active tool to dismantle the Quraysh aristocracy and challenge Umayyad legitimacy, ultimately redefining the concept of victory within Islamic strategic discourse. The analysis illustrated that these treaties were not merely reactive measures to immediate threats, but also calculated steps toward establishing a more equitable and just society. Furthermore, this research underscored the importance of context in shaping the outcomes of these treaties. The Treaty of Hudaibiyyah emerging during a period of rising tensions between Muslims and the Quraysh exemplified how diplomacy could secure strategic advantages while preserving community integrity. In contrast, Imam Hasan's agreement with Muawiya represented a thoughtful retreat in the face of significant opposition, emphasizing the virtues of patience and strategic foresight in the pursuit of justice. In conclusion, this study not only enriches our understanding of these historical events but also contributes to broader discussions on peace studies and Islamic political thought. By advocating for a nuanced interpretation of peace as an active and dynamic process, it invites further exploration into how such historical precedents can inform contemporary strategies for conflict resolution and social cohesion in today's complex geopolitical landscape.

Keywords: Treaty of Hudaibiyyah, Imam Hasan's Peace with Muawiya, Quraysh Aristocracy, Umayyad Hegemony, Positive Peace, Indirect Strategy.

* Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/jhr.2025.145740.2804

Introduction

This research explored the strategic role of peace in Islamic political history, specifically examining its function as a tool against hegemonic structures. A central issue was the prevalent one-dimensional analysis of the Treaty of Hudaibiyyah (6 AH/628 CE) and Imam Hasan's peace agreement (41 AH/661 CE), which were often misinterpreted as mere compromises or signs of weakness. This study aimed to fill a significant scholarly gap by providing a comparative analysis, positing that both events were deliberate strategies aimed at achieving long-term ideological triumph and preventing domination. The primary research question guiding this inquiry was: "How did the strategic functions of these peace treaties redefine the concept of victory in Islam when confronting polytheism and political deviation?" The hypothesis asserted that these treaties established a paradigm, in which peace served as a sophisticated tool for preserving religious identity and neutralizing hegemonic forces. The significance of this study was threefold:

1. **Historical:** It deepened our understanding of non-violent mechanisms for expansion within the Islamic tradition.

2. **Theoretical:** It integrated contemporary peace theories with Islamic studies, providing a richer framework for analysis.

3. **Practical:** It offered a model for addressing contemporary ideological conflicts, demonstrating the relevance of historical strategies in modern contexts.

Through this exploration, the research aimed to illuminate the complexities of peace-making in Islamic history and its implications for contemporary discourse.

Materials & Methods

This research employed a comparative-analytical approach, utilizing a historical-documentary method. Primary sources included classical Islamic historical texts, such as the works of Ibn Hisham, Al-Waqidi, Al-Mufid, and Al-Majlisi, along with exegetical literature (Tafsir) related to the pertinent events and Quranic verses, notably Surah Al-Fath. The analytical process involved a critical examination of these sources to extract the circumstances, terms, and consequences of each treaty. The resulting data were then analyzed through an integrated theoretical framework combining Johan Galtung's concept of "positive peace", which emphasized the absence of structural and cultural violence, and Basil Liddell Hart's notion of "indirect strategy", which focused on avoiding direct confrontation to achieve strategic objectives (Galtung, 1996; Liddell Hart, 1954). This framework facilitated a systematic comparison of the strategies, contextual differences, and outcomes of both peace agreements, allowing the study to transcend mere historical narration and move toward a more profound theoretical conceptualization. Through this methodology, the research aimed to uncover deeper insights into the strategic functions of these treaties within Islamic history.

Research Findings

The comparative analysis revealed that both leaders employed an indirect strategy to avoid a militarily disadvantageous direct confrontation, utilizing the terms of peace as tools for long-term gain.

- **Treaty of Hudaibiyyah:** Prophet Muhammad (PBUH), operating from a position of relative strength, accepted seemingly unequal terms, such as the return of Muslim converts to Mecca. This tactical concession, which resulted in a "negative peace" (ceasefire), served as an indirect means to undermine the moral and social legitimacy of the Quraysh aristocracy. The subsequent violation of the treaty by the Quraysh exposed their ethical bankruptcy, thereby strengthening the Muslim narrative and facilitating the bloodless conquest of Mecca—an outcome that could be categorized as a definitive "positive peace".

- **Imam Hasan's Peace:** Imam Hasan (AS), in a context of significant internal weakness marked by army betrayal and assassination plots, agreed to a treaty with specific conditions, including that Muawiya had to govern according to the Quran and Sunnah and cease the public cursing of Imam Ali (AS). This agreement acted as a "preventive peace" aimed at preserving the core institution of Imamate and protecting the remaining Shiite community from annihilation. Muawiya's immediate and systematic violation of these terms publicly revealed the Umayyads' anti-Islamic nature, eroding their legitimacy and paving the way for Imam Husain's (AS)

uprising. Through this analysis, it became clear that both treaties were not merely tactical decisions but strategic maneuvers that reshaped the political landscape of their time.

Discussion of Results & Conclusion

The findings confirmed the research hypothesis and effectively addressed the central question. Both peace treaties successfully redefined victory, shifting the focus from immediate military conquest to the long-term preservation of ideological integrity and erosion of the adversary's legitimacy. The study illustrated that "negative peace" was strategically employed as an active instrument to achieve "positive peace". A key distinction between the two contexts emerged as follows: Prophet Muhammad (PBUH) leveraged a position of strength to facilitate ideological expansion, while Imam Hasan (AS) operated from a position of weakness to prevent total annihilation. In both instances, the adversary's violation of the treaties was not a failure but rather a strategic opportunity that exposed their tyranny and shifted public discourse. This research established three strategic principles within Islamic discourse: prioritization of soft victory over hard victory, utilization of temporary ceasefire as a proactive tool for achieving lasting justice, and strategic advantage of an adversary's treaty violation in delegitimizing them. Therefore, these events should not be viewed as historical anomalies but rather as foundational models of a sophisticated Islamic strategy that employs "peace as a weapon" against hegemonic powers. Ultimately, this analysis underscores the enduring relevance of these historical precedents in contemporary discussions on conflict resolution and strategic peace-making within the Islamic tradition.

تحلیل تطبیقی مدیریت راهبردی پیامبر(ص) و امام حسن(ع) در چهارچوب نظریه صلح پایدار و راهبرد غیرمستقیم

بهمن زینلی* ، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
b.zeynali@ltr.ui.ac.ir

چکیده

صلح به مثابه ابزاری راهبردی در تاریخ اسلام، نه تنها برای کاهش درگیری‌ها، بلکه برای تحقق اهداف کلان عقیدتی و سیاسی به کار گرفته شده است. دو رویداد تاریخی صلح حدیبیه و پیمان امام حسن(ع) با معاویه، با وجود تفاوت‌های زمینه‌ای، الگوهایی کم‌نظیر از به‌کارگیری صلح برای مقابله با نظام شرک و سلطه‌گری ارائه می‌دهند. صلح حدیبیه، با وجود ظاهر نابرابر، با تضعیف پایه‌های اشرافیت مکه و گسترش نفوذ اجتماعی اسلام، مقدمات سقوط نظام شرک را فراهم کرد. از سوی دیگر، پیمان امام حسن(ع) با معاویه، با جلوگیری از درگیری نظامی با بنی‌امیه، امامت را به مثابه تنها نهاد حفظ «اسلام راستین» در برابر انحراف اقتدارگرایانه معاویه مصون داشت. این پژوهش با رویکرد تطبیقی - تحلیلی و با استفاده از روش تاریخی - اسنادی، به مقایسه دو صلح در چهارچوب نظریه‌های «صلح غلبه‌بخش» (فروپاشی اشرافیت قریش) و «پیمان پیشگیرانه» (مهار سیادت امویان) و نظریه تلفیقی راهبرد غیرمستقیم و صلح پایدار می‌پردازد. سؤال اصلی این است: «کارکردهای راهبردی صلح حدیبیه و پیمان امام حسن(ع) با معاویه در تقابل با شرک و انحراف چگونه بازتعریف‌کننده مفهوم پیروزی در اسلام‌اند؟» فرضیه پژوهش بر این استوار است که این دو صلح، با اولویت دادن به «پیروزی نرم» (اقناع عقیدتی و حفظ نهادهای اصیل) بر «پیروزی سخت» (جنگ فیزیکی)، الگویی ویژه از تعامل اسلام راستین با جریان‌های سلطه‌گر ارائه می‌دهند که در آن، صلح نه نشانه ضعف، بلکه ابزار هوشمندانه برای مهار بحران و تضمین بقای هویت دینی است.

واژه‌های کلیدی: صلح حدیبیه، پیمان امام حسن(ع) با معاویه، اشرافیت قریش، سیادت امویان، صلح پایدار، راهبرد غیرمستقیم.

* نویسنده مسئول

مقدمه:

الف: بیان مسئله:

تاریخ اسلام، به‌مثابه نظامی فکری - سیاسی، همواره شاهد تقابل جریان‌های اصیل دینی با ساختارهای سلطه‌گر مبتنی بر شرک، انحراف یا اقتدارگرایی بوده است. در این میان، دو رویداد صلح حدیبیه (۶ق) و پیمان امام حسن (ع) با معاویه (۴۱ق)، با وجود فاصله زمانی و تفاوت‌های زمینه‌ای، الگوهای شاخصی از به‌کارگیری «صلح» به‌عنوان ابزاری راهبردی برای حفظ هویت اسلامی و مقابله با جریان‌های سلطه‌گر ارائه می‌دهند. صلح حدیبیه که در ظاهر، امتیازی به‌نفع مشرکان مکه تلقی می‌شد، با ایجاد فضایی برای نفوذ اجتماعی اسلام، پایه‌های اشرافیت قریش را سست کرد و زمینه‌ساز فتح مکه بدون درگیری گسترده شد. از سوی دیگر، پیمان امام حسن (ع) با معاویه، با وجود فشارهای داخلی و خارجی، با جلوگیری از جنگ با بنی‌امیه، امامت را به‌مثابه نهادی حفظ‌کننده «اسلام راستین» در برابر انحراف‌های سیاسی و عقیدتی معاویه مصون داشت؛ با این حال، پژوهش‌های موجود اغلب به تحلیل تک‌بعدی این دو واقعه پرداخته‌اند؛ برخی فقط بر جنبه‌های سیاسی صلح حدیبیه متمرکز شده و برخی دیگر پیمان امام حسن (ع) با معاویه را تنها به‌عنوان کنشی انفعالی تفسیر کرده‌اند. این خلأ پژوهشی، نیازمند بررسی تطبیقی این دو صلح در چهارچوبی یکپارچه است که راهبرد دوگانه صلح (تحقق غلبه عقیدتی و پیشگیری از سلطه) را در تعامل اسلام با جریان‌های وابسته به شرک تبیین کند. پرسش اساسی این است: چگونه می‌توان صلح را نه فقط به‌عنوان سازش یا شکست، بلکه به‌مثابه سلاحی هوشمندانه در خدمت تثبیت هویت دینی و مهار جریان‌های سلطه‌گر تفسیر کرد؟

اهمیت این پژوهش را می‌توان در سه سطح

تاریخی، نظری و کاربردی درک کرد. در سطح تاریخی، مقایسه تطبیقی این دو صلح، درک ما را از سازوکارهای غیرمستقیم گسترش اسلام (مانند نفوذ فرهنگی، بازسازی گفتمانی) در برابر نظام‌های سلسله‌مراتبی مبتنی بر شرک یا اقتدارگرایی عمق می‌بخشد. در سطح نظری، این مطالعه با به‌کارگیری چهارچوب‌هایی مانند «صلح غلبه‌بخش» (Hegemonic Peace) و «صلح پیشگیرانه» (Preventive Peace)، گامی نوین در تلفیق نظریه‌های روابط بین‌الملل با مطالعات اسلامی برمی‌دارد و نشان می‌دهد که چگونه می‌توان مفاهیم مدرنی مانند «پیروزی نرم» (Soft Victory)، در بستر تاریخی اسلام بازخوانی کرد. در سطح کاربردی، یافته‌های این پژوهش می‌تواند الهام‌بخش تحلیل منازع‌های عقیدتی معاصر باشد؛ جوامعی که در تقابل با نظام‌های سلطه‌گر، به دنبال حفظ هویت خود بدون توسل به خشونت‌اند.

افزون بر موضوعات فوق، این مقاله پاسخی به تحریف‌های تاریخی است که پیمان امام حسن (ع) با معاویه را نشانه ضعف سیاسی می‌دانند؛ در حالی که این پیمان، راهبردی حساب‌شده برای حفظ جان شیعیان و مشروعیت امامت در برابر جوسازی اموی بود؛ بنابراین، این پژوهش نه تنها روایتی دقیق‌تر از دو حادثه مهم صدر اسلام (صلح حدیبیه و پیمان امام حسن (ع) با معاویه) ارائه می‌دهد، بلکه چهارچوبی تحلیلی برای درک سازوکارهای صلح در گفتمان‌های دینی - سیاسی را فراهم می‌کند.

این مقاله با تحلیل تطبیقی کارکردهای راهبردی صلح حدیبیه و پیمان امام حسن (ع) با معاویه در تقابل با نظام شرک مکه و اقتدارگرایی اموی، دو مسئله مهم را روشن می‌سازد؛ نخست، بازتعریف مفهوم پیروزی در گفتمان اسلامی و بیان این واقعیت که چگونه این دو صلح، با اولویت دادن به «پیروزی اجتماعی - عقیدتی» بر «پیروزی نظامی»، قالب فکری

رایج از غلبه را دگرگون کردند؟ و دوم اینکه، تبیین راهبرد دوگانه صلح و بیان این مهم که چگونه صلح در این دو رویداد، هم‌زمان، هم برای تحقق غلبه در بلندمدت (مانند سقوط نظام شرک پس از حدیبیه) و هم برای پیشگیری از سلطه دشمن (نظیر جلوگیری از نابودی امامت توسط بنی امیه) طراحی شد؟

ب: پیشینه تحقیق:

درباره دو موضوع بنیادی این مقاله، یعنی پیمان صلح پیامبر(ع) با مشرکان مکه (صلح حدیبیه) و معاهده پیمان امام حسن با معاویه، فارغ از گزارش‌های منابع اصلی، پژوهش‌های بسیاری در قالب کتاب و مقاله به زبان‌های مختلف (عربی، فارسی، انگلیسی و...) انجام پذیرفته است و هر کدام به فراخور اهداف مؤلفان، بخشی از جنبه‌های این دو حادثه (به روایتی گفتمان) مهم نیمه نخست سده اول هجری را بررسی و ارزیابی کرده‌اند.

صلح حدیبیه به‌عنوان یکی از نقاط عطف تاریخ اسلام، در پژوهش‌های معاصر از منظرهای میان‌رشته‌ای بررسی شده است. مطالعات تاریخی - انتقادی با واکاوی دقیق منابع اولیه به اعتبارسنجی روایت‌های این واقعه پرداخته‌اند؛ درحالی‌که تحقیقات در حوزه اندیشه سیاسی و اسلامی، آن را به‌عنوان الگویی برای دیپلماسی اسلامی و مصداق مفاهیمی چون «هدنه» و «مصلحت» تحلیل کرده‌اند (Bowering, 2019). از منظر تحول مفهومی جهاد، این پیمان نشان‌دهنده گذار از پارادایم جنگ به تعامل مسالمت‌آمیز است (Bonner, 2006)، همان‌گونه که قرآن کریم (فتح/۱) آن را «فتح مبین» توصیف کرده است. پژوهش‌های الهیاتی این رویداد را مبنایی برای نظریه‌پردازی درباره ماهیت رهبری نبوی و رابطه میان شکست ظاهری و پیروزی نهایی دانسته‌اند. در حوزه مطالعات راهبردی، فخاری و برخوردار (۱۳۹۲) در

مقاله «بررسی استراتژی پیامبر اعظم(ص) در صلح حدیبیه براساس تحلیل سوات»، با به‌کارگیری مدل «سوات»، تصمیم پیامبر(ص) را نمونه‌ای از مدیریت هوشمندانه در وضعیت پیچیده ارزیابی کرده‌اند. کلسی (Kelsay, 2007) در کتاب *The Prophet's Diplomacy: The Art of Negotiation in Islam* این واقعه را در چهارچوب مفاهیم مدرن «جنگ عادلانه» و «قدرت نرم» تحلیل کرده است. همچنین، قاضی بن محمد (Ghazi bin Muhammad, 2013) نیز در کتاب *Peace and War in Islam: The Uses and Abuses of Jihad* با نگاهی جامع به بررسی ابعاد مختلف این پیمان پرداخته است. این پژوهش‌ها به‌صورت جمعی نشان می‌دهند که واقعه حدیبیه، نه تنها رویدادی تاریخی، بلکه چهارچوبی نظری برای تلفیق اصول ثابت دینی با ضرورت‌های متغیر سیاسی در گفتمان معاصر اسلامی به شمار می‌آید و الگویی پایدار برای مدیریت بحران، دیپلماسی هوشمندانه و بازتعریف مفاهیم بنیادین در اندیشه اسلامی ارائه می‌دهد.

بررسی آثار نویسندگان عرب درباره صلح حدیبیه نشان می‌دهد که این رویداد تاریخی به‌صورت گسترده‌ای در گفتمان معاصر اسلامی استفاده شده است. این نویسندگان با رویکردهای مختلف، از آثار راهبردی و سیاسی مانند کارهای الصلابی (۱۴۲۹ق) و القرضاوی (۱۴۳۰ق) تا مطالعات رهبری نبوی در آثار العبوده (۲۰۰۳م) همگی در پی ارائه الگویی کاربردی از این واقعه‌اند. همچنین، برخی از این آثار مانند تحلیل‌های العایش (۲۰۱۵م)، با نگاهی انتقادی به خوانش‌های افراطی، بر مشروعیت تعامل مسالمت‌آمیز حتی با دشمنان تأکید می‌ورزند. در مجموع، این آثار با وجود تنوع در گرایش‌های فکری، همسو در ارائه صلح حدیبیه به‌عنوان الگویی جامع برای تلفیق اصول دینی با مقتضیات سیاسی و اجتماعی دوران معاصرند.

و پیشگیری از سلطه) پرداخته‌اند. این مقاله با پر کردن این خلأ، به این پرسش مهم پاسخ می‌دهد: چگونه اسلام راستین، در تعامل با جریان‌های وابسته به شرک، از صلح، نه تنها به‌عنوان راهبرد گذرا، بلکه به‌مثابه راهبردی بلندمدت برای تثبیت هویت خود و ختنی‌سازی سلطه‌گری استفاده کرده است؟

ج: چهارچوب نظری: صلح به‌مثابه ابزاری دوگانه برای غلبه و پیشگیری

تلفیق نظریه «صلح پایدار» گالتونگ^۲ (Galtung, 1996) که بر نبود خشونت ساختاری و فرهنگی و دستیابی به صلح مثبت از طریق عدالت اجتماعی تأکید دارد، با مفهوم «راهبرد غیرمستقیم» لیدل هارت^۳ (Liddell Hart, 1954) که بر اجتناب از رویارویی مستقیم و دستیابی به اهداف راهبردی از طریق مانور و بهره‌گیری از نقاط ضعف دشمن تمرکز می‌کند، چهارچوب تحلیلی نوینی ارائه می‌دهد. این تلفیق، صلح را نه فقط به‌عنوان وضعیتی

بررسی پیمان امام حسن (ع) با معاویه به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ اسلام، در دو سطح روایی - تاریخی و تحلیلی - تطبیقی است. در این بین، آثاری به‌طور خاص به مسئله پیمان امام حسن (ع) با معاویه پرداخته‌اند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به این آثار اشاره کرد: ۱. *الحیة السیاسیة لإمام الحسن* از سید جعفر مرتضی (۱۳۸۴)؛ ۲. *صلح الحسن* تألیف شیخ راضی آل یاسین (۱۴۱۲ق)؛ ۳. *صلح الإمام الحسن بین الواقع و ظلم التاريخ دراسة تحليلیة* اثر یحیی عبدالحسن الدوخی (۱۳۹۱)؛ ۴. *المعاهدة بین الإمام الحسن و معاویة بن ابی سفیان قرآنة فی نصوص اهل السنة* فاضل الفراتی (۱۴۲۱ق). علاوه بر آثار فوق، مقالات ارزشمندی هم در این زمینه تدوین شده است که می‌توان به مقاله‌های «صلح امام حسن (ع) در سنجه تمدنی؛ امنیت و هم‌گرایی اجتماعی» نوشته واسعی (۱۳۹۹) و «بازخوانی تحلیلی تطبیقی پیمان صلح امام حسن (ع) با معاویه در گزارش‌های منابع فریقین تا قرن ششم» نوشته کاظمی و فلاح‌زاده (۱۳۹۸) اشاره کرد.

پنج مقاله منتشرشده در مجموعه مقالات همایش سبب النبوی با عنوان‌های «خاورشناسان و جایگاه اجتماعی و سیاسی امام حسن (ع)» نوشته رزاقی موسوی (۱۳۹۳)، «بررسی صلح‌نامه حدیبیه و صلح‌نامه مسکن سباط» از مرادی‌نسب (۱۳۹۳) «درآمدی بر سیره سیاسی امام مجتبی (ع) در روایات» نوشته صرامی (۱۳۹۳)، «راهبردهای امام حسن (ع) در مواجهه با ناهنجاری‌های سیاسی - اجتماعی زمان» نوشته واسعی (۱۳۹۳) و نیز مقاله «زندگی و شرح حال امام حسن مجتبی (ع)» نوشته فرقانی کوه بیرونی (۱۳۹۳)، از جمله آثاری‌اند که در این زمینه تدوین شده‌اند.

در یک ارزیابی کلی می‌توان گفت، پژوهش‌های پیشین کمتر به تحلیل تطبیقی این دو رویداد در چهارچوب راهبرد دوگانه صلح (تحقق غلبه عقیدتی

۲. یوهان گالتونگ (Johan Galtung) متولد ۱۲۴ اکتبر ۱۹۳۰، جامعه‌شناس نروژی است که بنیانگذار اصلی رشته مطالعات صلح و درگیری است. او بنیانگذار اصلی موسسه تحقیقات صلح اسلو (PRIO) در سال ۱۹۵۹م بود و تا سال ۱۹۷۰م به‌عنوان اولین مدیر آن فعالیت کرد. او همچنین، مجله تحقیقات صلح را در سال ۱۹۶۴م تأسیس کرد. در سال ۱۹۶۹م، به‌عنوان اولین استاد کرسی جهان در مطالعات صلح و درگیری، در دانشگاه اسلو منصوب شد. در سال ۱۹۷۷م از سمت استادی خود در اسلو استعفا داد و از آن زمان تاکنون در چندین دانشگاه دیگر کرسی استادی داشته است. از سال ۱۹۹۳ تا ۲۰۰۰م به‌عنوان استاد برجسته مطالعات صلح در دانشگاه هاوایی تدریس کرد. او تا سال ۲۰۱۵م، استاد صلح جهانی تون ماهاتیر در دانشگاه بین‌المللی اسلامی مالزی بود.

۳. سر بازیل هنری لیدل هارت (Basil Henry Liddell Hart) کارشناس نظامی بریتانیایی، متخصص جنگ ماشینی بود و در ۱۹۳۵م (طرح‌هایش) در آلمان، برای تشکیل لشکر زرهی یکم متشکل از پیاده‌نظام موتوریزه و تانک‌ها، پذیرفته شد. از ۱۹۳۷م مشاور اتاق جنگ بریتانیا برای تجدید سازمان ارتش بود. در ۱۹۶۶م به دریافت نشان اشرافی مفتخر شد.

اقدام‌های پیشگیرانه، با هدف ایجاد «ساختار صلح»، صلح را به هنجاری نهادینه تبدیل می‌کنند که در آن خشونت عملاً دشوار و اجتماعی‌ناپذیر است و هم‌زمان به پیشگیری از خشونت جدید و تحکیم دستاوردهای گذشته کمک می‌کند.

زمینه تاریخی:

الف. صلح حدیبیه

صلح حدیبیه در ذی‌القعده سال ششم هجری، نقطه عطفی در تاریخ اسلام بود که پیامبر(ص) را در مسیر تحقق رؤیای صادقه خویش مبنی بر زیارت کعبه قرار داد (ابن هشام، بی‌تا، ج. ۳۰۸/۲). ایشان با هزار و چهارصد تن از مسلمانان - مطابق روایت جابر بن عبدالله انصاری که بیشترین رقم گزارش شده - بی‌سلاح و فقط با هفتاد شتر قربانی و با احرام بستن در ذی‌الحلیفه، عازم مکه شدند (ابن سعد بغدادی، بی‌تا، ج. ۹۵/۲). این حرکت هوشمندانه، پیامی آشکار به مشرکان قریش مبنی بر نیت عبادی و صلح‌جویانه مسلمانان بود؛ با این حال، کاروان در مسیر با بدویانی مواجه شد که به دلیل بی‌سلاح بودن مسلمانان و خاطره جنگ بدر احتمال بازگشت زنده آنان را منتفی می‌دانستند و از همراهی سر باز زدند. قریش نیز با اطلاع از حرکت مسلمانان، در «بلدح» مستقر شدند و خالد بن ولید را با دو بیست سوار به مقابله گسیل داشتند (واقعی، ۱۴۰۵ق، ج. ۵۸۱/۲). پیامبر(ص) با راهنمایی یک بدوی، مسیری غیرمتعارف را پیمود تا بدون درگیری به حدیبیه در حاشیه مکه رسید (ابن هشام، بی‌تا، ج. ۳۲۲/۳). این حرکت راهبردی، قریش را در تنگنای اخلاقی قرار داد؛ زیرا حمله به زائران بی‌سلاح، نقض سنت دیرینه عرب محسوب می‌شد و موقعیت اجتماعی آنان را تهدید می‌کرد. شکست‌های متوالی قریش در نابودی اسلام طی شش

مطلوب، بلکه به‌عنوان ابزاری فعال و پویا برای غلبه بر تعارض‌های جاری و پیشگیری از خشونت آتی معرفی می‌کند. این رویکرد، صلح را به ابزاری راهبردی تبدیل می‌کند که با استفاده هوشمندانه از اهرم‌های غیرمستقیم سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، به دنبال تغییر معادلات قدرت و انگیزه‌های ذی‌نفعان درگیر در چرخه خشونت است (Richmond, 2014, p. 123).

در غلبه بر تعارض‌های جاری، این چهارچوب، راهبردهایی فراتر از آتش‌بس‌های شکننده را پیشنهاد می‌کند. مثال‌ها شامل طراحی فرایندهای صلحی است که با حمایت غیرمستقیم از جامعه مدنی و رسانه‌ها، فضای عمومی را برای مصالحه آماده می‌کنند یا استفاده از ابزارهای اقتصادی مانند مشوق‌های تجاری و کمک‌های توسعه هدفمند برای تغییر انگیزه‌های گروه‌های مسلح و جلب آنان به مشارکت سیاسی. میانجی‌گری‌هایی که بر ایجاد ائتلاف‌های گسترده، متشکل از بازیگران منطقه‌ای، مذهبی و رهبران غیررسمی متمرکز می‌شوند، می‌توانند راه را برای راه‌حل‌های پایدارتر هموار کنند (Zartman, 2008, p. 210).

در پیشگیری از خشونت، این الگو مستلزم اقدام‌های زودهنگام و مداوم برای رفع عوامل خطر ساز ساختاری و فرهنگی قبل از بروز خشونت آشکار است. این شامل سرمایه‌گذاری بلندمدت بر نهادهای دموکراتیک قوی، نظام‌های قضایی مستقل و عادلانه و سازوکارهای پاسخگو برای مقابله با خشونت ساختاری است. تقویت جامعه مدنی پویا به‌عنوان سیستم هشداردهنده و دیپلماسی پیشگیرانه در زمینه‌های غیرحساس (مانند محیط‌زیست یا بهداشت) برای اعتمادسازی و تغییر ذهنیت‌های خصمانه ضروری است (Lund, 1996, p. 154). این

پنجم، مسلمانان، آن سال، بدون انجام عمره بازگشتند؛ اما حق ورود بی‌سلاح به مکه به مدت سه روز در سال بعد را یافتند (ابن‌هشام، بی‌تا، ج. ۳/۳۲۲).

پیامدهای این صلح - که قرآن کریم (فتح/۱) آن را «فتح مبین» خواند - فراتر از آتش‌بسی موقت بود. این صلح ثابت کرد که دیپلماسی مبتنی بر انعطاف‌پذیری هوشمندانه دستاوردهایی فراتر از پیروزی‌های نظامی دارد. کاهش اضطراب ناشی از سال‌های جنگ در مدینه و تحکیم پایه‌های قدرت مسلمانان، چنان بود که فتح مکه فقط دو سال بعد با کمترین خشونت محقق شد.

ب: پیمان امام حسن با معاویه

پس از شهادت امام علی(ع) و بیعت مردم کوفه با امام حسن مجتبی(ع) معاویه با فتنه‌انگیزی‌های فراوان راهی جز جنگ باقی نگذاشت. او سپاهی ۶۰هزارنفره برای حمله به عراق تجهیز کرد. امام حسن(ع) در واکنش، حجر بن عدی را مأمور بسیج نیروها کرد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ص. ۶۹-۷۰). با وجود پافشاری امام(ع) برای مواجهه نظامی با معاویه و نیز استواری برخی از یاران امام، ضعف ایمان و دنیاطلبی در سپاه آن حضرت به حدی بود که حتی آماده تسلیم یا قتل امام(ع) بودند (اربلی، ۱۴۰۳ق، ج. ۲/۱۳۸). امام(ع) در تبیین این وضعیت به زید بن وهب جهنی تصریح کردند: «اگر بجنگم، مرا تسلیم دشمن می‌کنند» (ابن‌صباغ، ۱۳۷۹ق، ج. ۲/۷۲۳). معاویه نیز با استفاده از این ضعف، توطئه‌ای برای ترور امام(ع) طراحی کرد (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۲/۱۲). امام(ع) که از نقشه آگاه بود، حتی در نماز زره می‌پوشید؛ اما در نهایت، یکی از خوارج در مدائن با خنجر مسموم ران ایشان را مجروح ساخت (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق، ج. ۳/۱۹۰). خیانت فرماندهانی مانند عبیدالله بن عباس (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ص. ۷۳) و نامه‌نگاری سران قبایل با معاویه، موقعیت نظامی

سال گذشته و گسترش نفوذ مسلمانان در شبه‌جزیره عامل اصلی تردید سران مکه بود. از نظر نظامی قادر به حمله بودند؛ اما می‌دانستند چنین اقدامی با واکنش شدید مدینه مواجه خواهد شد و احتمالاً اتحاد قبیله خزاعه و احابیش با مسلمانان ثبات آنان را نابود خواهند کرد (ابن‌سعد بغدادی، بی‌تا، ج. ۲/۱۶).

در گام بعدی، قریش پیاپی چهار نماینده (بُدیل بن ورقاء، حُلَیس بن عَلَقَمَه، مَکْرَز بن حَفْص و عروءه بن مسعود) به حدیبیه اعزام کرد (واقعی، ۱۴۰۵ق، ج. ۲/۵۹۴-۵۱۸). در مقابل، پیامبر(ص) سه نماینده (خراش بن امیه، عمر بن خطاب و عثمان بن عفان) را به مکه فرستاد. برخورد خشن قریش با خراش و انصراف عمر از مأموریت به دلیل ترس از کشته شدن (ابن‌هشام، بی‌تا، ج. ۳/۳۲۹)، فضای خصمانه مکه را نشان می‌داد. عثمان بن عفان تحت حمایت بنی‌امیه وارد مکه شد؛ اما تأخیر در بازگشت او و شایعه قتلش توسط قریش (واقعی، ۱۴۰۵ق، ج. ۱/۶۰۶)، به تشکیل پیمان تاریخی «بیعت رضوان» زیر درختی در حدیبیه انجامید. پیمانی که قرآن کریم (فتح/۱۹-۱۸) به آن اشاره و رضایت الهی از مؤمنان حاضر را اعلام کرده است. پیمانی که مسلمانان متعهد شدند تا پای جان در کنار پیامبر(ص) بمانند. بازتاب این بیعت در مکه، ترسی عمیق در دل مشرکان افکند و آنان را وادار به بازگرداندن زودتر عثمان و اعزام سهیل بن عمرو برای انعقاد صلح کرد.

مذاکرات نهایی با حضور سهیل بن عمرو انجام و مفاد پیمان در پنج بند تنظیم شد: نخست، آتش‌بس ده‌ساله میان دو طرف برقرار شد؛ دوم، امنیت تجاری و زیارتی مسلمانان و مکیان تضمین شد؛ سوم، فراریان قریشی به مدینه مسترد می‌شدند؛ اما مسلمانان تعهدی به بازگرداندن فراریان خود به مکه نداشتند؛ چهارم، قبایل مجاور در انتخاب متحد (مسلمانان یا قریش) آزاد بودند؛

فرد مشکوک به تشیع و مصادره اموال آنان (تنها با دو شاهد)، حقوق شیعیان را نقض کرد و این سیاست سرکوبگرانه، الگویی تاریخی علیه پیروان امیرالمؤمنین (ع) ایجاد کرد (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق، ج. ۳۱۹/۷).

پیمان امام حسن مجتبی (ع) با معاویه در سال چهل و یکم هجری، متأثر از عوامل چندبعدی سیاسی، نظامی و اجتماعی بود. مهم ترین علت این صلح، حفظ نظام امامت به عنوان نهادی الهی برای صیانت از اسلام در برابر ارتجاع جاهلی بود؛ چنانکه امام (ع) تصریح کردند: «أردت أن يكون للدين ناعي». وضعیت بحرانی ناشی از ضعف ایمانی و دنیاطلبی لشکر عراق، توطئه های معاویه در تطمیع فرماندهان (مانند عبیدالله بن عباس) و خطر حمله رومیان به جهان اسلام (یعقوبی، بی تا، ج. ۲۱۷/۲) امام (ع) را ناگزیر به مصالحه کرد. ایشان با تأکید بر نقش امامت - خواه در قیام یا صلح - «فأنا الإمام إن قمت وإن قعدت» (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ص. ۲۱۱)، مصلحت اندیشی را برای جلوگیری از نابودی جامعه مسلمین تبیین کردند: «ترسیدم ریشه مسلمانان از زمین کنده شود. خواستم دین خدا حفظ شود» (قرشی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۳۲/۲).

از سوی دیگر، فقدان پشتیبانی مردمی مؤثر (قطب راوندی، ۱۴۰۹ق، ج. ۵۷۴/۲)، خطر خوارج که هم زمان امنیت داخلی را تهدید می کردند (ابن عربی، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۵۲/۴) و خستگی جامعه از جنگ های پی در پی، از جمله سه جنگ دوره امام علی (ع) توان رزمی امام (ع) را تحلیل برد. افزون بر این، امام (ع) با آگاهی از طرح های ترور توسط سپاهیان خودی (طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۰/۲)، صلح را راهکاری برای حفظ جان شیعیان باقی مانده پس از جنگ های جمل، صفین و نهروان دانستند: «اگر این کار را نمی کردم

امام (ع) را تضعیف کرد. قیس بن سعد، جانشین عبیدالله، با وجود شجاعت و اصرار بر جنگ با معاویه به دلیل تردید سپاه و اکراه آنان به جنگ با معاویه امکان ادامه نبرد را از دست داد و این موضوع، فرصت را به معاویه داد تا عراقیان را جذب کند (ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج. ۲۸۹/۴).

مفاد پیمان امام حسن مجتبی (ع) و معاویه به دلیل اهمیت تاریخی و کلامی در منابع فریقین ثبت شده، هرچند اختلاف های جزئی در گزارش ها وجود دارد (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۱۲/۱). مفاد اجماعی و اصلی این پیمان بر اساس منابع مختلف عبارت اند از:

۱. التزام معاویه به عمل بر اساس کتاب خدا و سنت پیامبر(ص)؛

۲. ممنوعیت تعیین جانشین توسط معاویه؛

۳. منع سب امیرالمؤمنین علی (ع) بر منابر؛

۴. تأمین امنیت جانی، مالی و خانوادگی شیعیان (اربلی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱۳۸/۲).

معاویه بلافاصله پس از امضا، شرایط را نقض کرد:

- شرط اول: وی صراحتاً در کوفه اعلام کرد هدفش از صلح، تحمیل رهبری سیاسی بود نه التزام به شریعت و تمام شروط را بی اعتبار خواند (اربلی، ۱۴۰۳ق، ج. ۱۳۸/۲).

- شرط دوم: با انتصاب یزید به عنوان جانشین - برخلاف مفاد صلح - از طریق تطمیع و قتل (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۸۵/۱).

- شرط سوم: سب نظام مند حضرت علی (ع) در خطبه های نماز جمعه و محافل عمومی از سوی کارگزاران اموی در مدینه، مکه و دیگر مناطق آغاز شد و این سنت ناپسند تا دوره خلافت عمر بن عبدالعزیز (۹۹-۱۰۱ق) ادامه یافت (نسائی، ۱۴۱۹ق، ج. ۴۱۰/۷؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۳۹۴ق، ج. ۳۲۲/۵).

- شرط چهارم: معاویه با صدور فرمان قتل هر

احدی از شیعیان ما باقی نمی‌ماند» (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۱۱/۱). پیامد راهبردی این صلح - چنان‌که شهید مطهری تحلیل کرده - آشکارسازی ماهیت ضداسلامی امویان و زمینه‌سازی قیام امام حسین(ع) بود (مطهری، ۱۴۰۲، ص. ۹۶). در نهایت، این توافق به معنای واگذاری مشروعیت امامت نبود؛ چراکه شروط صلح توسط معاویه نقض شد و بیعت امام(ع)، فقط اقدامی اضطراری در چهارچوب مصلحت‌اندیشی دینی بود.

تحلیل تطبیقی مدیریت راهبردی پیامبر(ص) و امام حسن(ع) در چهارچوب نظریه صلح پایدار و راهبرد غیرمستقیم

الف) صلح حدیبیه: فروپاشی اشرافیت قریش

زمینه‌های صلح حدیبیه در ذی‌القعدة سال ششم هجری، متأثر از «خشونت ساختاری» قریش (انحصار قدرت اقتصادی و مذهبی در مکه) و «خشونت فرهنگی» (تبلیغات ضداسلامی) بود. پیامبر(ص) با حرکت هوشمندانه به سوی مکه همراه با یک‌هزار و چهارصد زائر بی‌سلاح (ابن‌هشام، بی‌تا، ج. ۳۲۲/۳)، از مواجهه مستقیم نظامی با قریش که خالد بن ولید را با دویست سوار گسیل داشتند (واقدی، ۱۴۰۵ق، ج. ۵۸۱/۲)، اجتناب کرد. این اقدام، نمونه‌ای بارز از «راهبرد غیرمستقیم» بود که قریش را از خشونت‌ورزی و اقدامات شدید بازداشت؛ چراکه آنان نگران مشروعیت و مقبولیت خود بودند.

متن پیمان با پنج بند (آتش‌بس ده‌ساله، تضمین امنیت تجاری، استرداد فراریان قریشی، آزادی انتخاب متحد برای قبایل و بازگشت مسلمانان بدون عمره آن سال) (ابن‌هشام، بی‌تا، ج. ۳۲۲/۳)، باوجود ظاهر ناعادلانه (مانند بازگرداندن مسلمانان فراری به مکه)، در چهارچوب نظریه تلفیقی، ابزاری غیرمستقیم برای

تضعیف مشروعیت قریش بود. تغییر عنوان «رسول‌الله» به «محمد بن عبدالله» به درخواست سهیل بن عمرو (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۳۳۵/۲۰)، انعطاف‌پذیری هوشمندانه پیامبر(ص) را نشان می‌داد. نتایج این صلح که قرآن آن را «فتح مبین» (فتح/۱) خواند (طبری، ۱۴۰۸ق، ص. ۱۹۸)، فراتر از صلح منفی (جنگ نکردن) بود: نخست، به رسمیت شناختن دولت مدینه، مشروعیت سیاسی اسلام را تثبیت کرد؛ دوم، ماده چهارم پیمان با جذب تدریجی قبایل مانند خزاعه، توازن قوا را به نفع مسلمانان تغییر داد (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۵۷/۶)؛ سوم، نقض اخلاقی پیمان توسط قریش در ماجرای ابوبصیر، مشروعیت آنان را تخریب کرد. سرانجام، این صلح با نهادهای سازی گفت‌وگو (صلح مثبت)، زمینه‌ساز فتح بدون خونریزی مکه شد و پایه‌های اشرافیت قریش را فرو ریخت.

ب) پیمان امام حسن(ع) با معاویه: مهار سیادت امویان

پیمان امام حسن(ع) با معاویه، تحت سلطه خشونت ساختاری امویان (توزیع ناعادلانه منابع) و خشونت فرهنگی (تبلیغات ضد علوی) بود. امام حسن(ع) پس از شهادت امام علی(ع) (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۹/۲)، ضمن مواجهه با خیانت فرماندهانی مانند عبدالله بن عباس، شاهد ضعف ایمانی سپاه عراق بود که حتی به غارت خیمه وی نیز اقدام کردند (ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج. ۲۸۷/۴). ایشان با تشخیص دودستگی درونی سپاه و توطئه ترور (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۲۶۴/۵۰)، مصلحت را در اجتناب از رویارویی مستقیم دید. این تصمیم، تطبیق راهبرد غیرمستقیم در وضعیت بحرانی بود. متن پیمان با چهار شرط اصلی (التزام معاویه به کتاب و سنت، منع تعیین جانشین، منع سب امام علی(ع) و تأمین امنیت شیعیان) باوجود پیشنهاد «کاغذ سفید»

افکار عمومی تخریب کرد. با وجود ظاهر شکست، این صلح با نهادهای سازی گفتمان عدالت خواهی و حفظ شبکه‌های شیعه (جامعه مدنی)، زمینه را برای قیام امام حسین (ع) فراهم آورد و سیادت امویان را در بلندمدت مهار کرد.

ج) تحلیل تطبیقی:

۱. اشتراکات راهبردی

هر دو صلح، با به‌کارگیری راهبرد غیرمستقیم، از مواجهه نظامی پرهیز کردند: پیامبر(ص) با دیپلماسی عمومی و بهره‌گیری از ضعف اخلاقی قریش و امام حسن (ع) با افشای چهره امویان از طریق شروط صلح. در هر دو صلح، پذیرش موقت «صلح منفی» (آتش‌بس) به‌منزله ابزاری برای تحقق «صلح مثبت» (عدالت‌محور) بود.

از سوی معاویه، ابزاری برای افشای ماهیت امویان شد. امام حسن (ع) این صلح را هم‌تراز «صلح حدیبیه» و مصداق «فتح مبین» (فتح ۱) دانستند؛ زیرا با حفظ جان شیعیان، به گفته امام باقر (ع) «برترین مصلحت برای امت» (کلینی، ۱۳۶۲ق، ج. ۳۳۰/۸) بود. نتایج صلح، نقض فوری شروط توسط معاویه را آشکار ساخت: نخست، انکار التزام به شریعت به‌صراحت در کوفه (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۵/۱۶)؛ دوم، با انتصاب یزید به جانشینی (خلاف شرط دوم) (ابن قتیبہ دینوری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۸۵/۱)؛ سوم، رسمیت بخشیدن به سب امام علی (ع) بر منابر (ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج. ۶۳۸/۵)؛ چهارم، با صدور فرمان قتل شیعیان و مصادره اموال آنان (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۴۶۲/۳). این نقض‌های نظام‌مند، چهره ضداسلامی امویان را عیان و مشروعیت آنان را در

تبدیل شروط ظاهری به اهرم افشاگرانه	صلح به‌مثابه ابزار فعال
مفاد به‌ظاهر ناعادلانه پیمان‌ها (مانند استرداد مسلمانان در حدیبیه یا منع سب امام علی (ع) در پیمان حسن (ع))، با نقض شدن از سوی دشمن، به ابزاری برای بی‌اعتبارسازی آنان تبدیل شد. ماجرای ابوبصیر (تشکیل گروه‌های مقاومت پس از استرداد) و نقض علنی شروط توسط معاویه (سب امام علی (ع) و قتل شیعیان)، گفتمان مقاومت را تقویت کرد.	هر دو پیمان، با پذیرش «صلح منفی» (آتش‌بس موقت)، مسیر تحقق «صلح مثبت» (عدالت‌محور) را هموار ساختند. پیامبر(ص) با دیپلماسی عمومی و بهره‌گیری از ضعف اخلاقی قریش و امام حسن (ع) با افشای ریاکاری امویان از طریق شروط صلح، صحنه نبرد را از عرصه نظامی به جبهه مشروعیت‌زدایی منتقل کردند.

۲. تفاوت‌های زمینه‌ای و پیامدها

تفاوت کلیدی، در شرایط زمینه‌ای بود: پیامبر(ص) در موضع قدرت نسبی (بیعت رضوان و اتحاد قبایل) عمل می‌کرد، حال آنکه امام حسن (ع) در موضع ضعف ناشی از خیانت سپاه و توطئه ترور مجبور به مصالحه شد. در متن پیمان، مفاد ظاهراً ناعادلانه حدیبیه (مانند استرداد مسلمانان) با تبدیل به اهرم افشاگرانه (ماجرای ابوبصیر) و شروط پیمان امام حسن (ع) با معاویه (مانند منع سب امام علی (ع)) با

نقض علنی معاویه، به ابزاری برای تغییر گفتمان تبدیل شدند. در نتیجه، صلح حدیبیه به فروپاشی اشرافیت قریش انجامید، حال آنکه پیمان امام حسن (ع) با معاویه با مهار مشروعیت امویان در افکار عمومی، زمینه‌ساز سقوط آنان شد.

این تطبیق، اثربخشی نظریه تلفیقی را تأیید می‌کند: صلح به‌مثابه ابزار فعال (نه وضعیت منفعل)، هم در غلبه بر تعارض‌های جاری (تضعیف قریش) و هم در پیشگیری از خشونت آینده (حفظ شیعیان

و صلح مثبت گالتونگ از مسیر راهبرد غیرمستقیم
لیدل هارت تحقق می‌یابد.

برای قیام عاشورا) عمل کرد. سرانجام، هر دو رویداد
ثابت کردند که دیپلماسی مبتنی بر انعطاف‌پذیری
هوشمندانه، دستاوردهایی فراتر از پیروزی نظامی دارد

محور مقایسه	صلح حدیبیه	پیمان امام حسن(ع)
موقعیت رهبری	موضع قدرت نسبی (اتحاد قبایل و بیعت رضوان)	موضع ضعف ناشی از خیانت سپاه و توطئه ترور
دشمن	مشرکان قریش	امویان مدعی اسلام
دست‌آورد اصلی	فروپاشی اشرافیت قریش (مقدمه فتح مکه)	مهار مشروعیت امویان (مقدمه قیام عاشورا)
سازوکار پیروزی	صلح غلبه‌بخش: نفوذ عقیدتی و اتحاد قبایل	صلح پیشگیرانه: صیانت از نهاد امامت و شیعیان

نتیجه‌گیری:

صلح حدیبیه (قرن ششم هجری) و پیمان امام
حسن(ع) با معاویه (سال ۴۱ق)، باوجود تفاوت‌های
ساختاری در بستر تاریخی، از الگوی راهبردی
مشترکی در اندیشه اسلامی پرده برمی‌دارند. هر دو
رویداد با به‌کارگیری راهبرد غیرمستقیم (لیدل هارت)
و هدف‌گیری صلح مثبت (گالتونگ)، مواجهه نظامی
بی‌ثمر را به نفع دیپلماسی هوشمندانه کنار گذاشتند.
پیامبر اکرم(ص) در جایگاه قدرت نسبی (پس از بیعت
رضوان و اتحاد قبایل) با تدبیر شروط به‌ظاهر
ناعادلانه صلح حدیبیه (مانند استرداد مسلمانان فراری
به مکه)، ضعف اخلاقی قریش را هدف گرفت.
به‌طور مشابه، امام حسن(ع) در موضع ضعف ناشی از
خیانت سپاه کوفه (مانند عبیدالله بن عباس) و
توطئه‌های ترور، با گنجاندن شروط افشاگرانه در
پیمان (از جمله منع سب امیرالمؤمنین(ع) و تأمین
امنیت شیعیان)، به جنگ رسانه‌ای با امویان پرداخت.
در هر دو رویداد، نقض پیمان توسط دشمن به اهرمی
برای بی‌اعتبارسازی کامل آنان تبدیل شد. این روش
هوشمندانه، صحنه نبرد را از میدان رزم به عرصه
افکار عمومی و مشروعیت‌زدایی منتقل کرد و گفتمان
مقاومت را تقویت کرد.

پیمان، ناشی از اختلاف شرایط زمینه‌ای بود:
پیامبر(ص) با صلح غلبه‌بخش، آتش‌بس موقت را به
ابزاری برای نفوذ عقیدتی و اتحاد قبایل علیه قریش
تبدیل کرد که طی دو سال پایه‌های اشرافیت مکه را
چنان سست کرد که فتح شهر با کمترین خشونت
میسر شد. در مقابل، امام حسن(ع) با صلح پیشگیرانه،
باوجود از دست دادن حکومت ظاهری، با حفظ نهاد
امامت و باقی‌مانده شیعیان از نابودی کامل، مشروعیت
امویان را در افکار عمومی مهار کرد. این اقدام
هوشمندانه، زمینه را برای قیام خونین، اما هویت‌ساز امام
حسین(ع) فراهم آورد؛ چنان‌که نقض نظام‌مند پیمان
توسط معاویه، ریاکاری ذاتی حکومت اموی را عریان
ساخت و مشروعیت آنان را پیش از قیام عاشورا تخریب
کرد. هر دو الگو اثبات می‌کنند که دست‌آورد نهایی، تحقق
«صلح پایدار مثبت» از طریق فروپاشی ساختارهای
ستمگر (اشرافیت قریش) یا مهار مشروعیت آنان
(امویان) بود؛ دست‌آوردی که در گرو صیانت از
سرمایه‌های راهبردی یعنی نهاد رسالت در حدیبیه و نهاد
امامت در پیمان امام حسن(ع) محقق شد.
یافته‌های این تطبیق تاریخی، سه اصل راهبردی را
در گفتمان اسلامی تثبیت می‌کند: نخست آنکه،
پیروزی نرم (حفظ سرمایه‌های عقیدتی و انسانی) بر
پیروزی سخت (کسب قدرت فیزیکی زودگذر)

تفاوت بنیادین در پیامدهای راهبردی این دو

الباری شرح صحیح البخاری (ج. ۷). دارالمعرفه.
 ابن سعد بغدادی، محمد بن سعد (۱۴۱۰ق). طبقات
 الكبرى (ج. ۵). دارالکتب العلمیه.
 ابن صباغ مالکی، علی بن محمد (۱۳۷۹). الفصول
 المهمه فی معرفه الأئمه (ج. ۲). دارالحديث.
 ابن عربی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۸ق). احکام القرآن
 (بجاوی علی محمد، محقق؛ ج. ۴). دارالجیل.
 ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ق). تاریخ مدینه
 دمشق (عمرو بن غرامه العمری، محقق؛ ج.
 ۵۰). دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
 ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۰ق). الامامة
 و الایسا (ج. ۱). دارالأضواء.
 ابن هشام، عبدالملک بن هشام (بی تا). اللویة النبویة
 (ابراهیم آبیاری، محقق و مصحح). دارالمعرفه.
 اربلی ابوالحسن، علی بن عیسی (۱۴۰۳ق). کشف
 الغمه عن معرفه الأئمه (ج. ۲). دارالأضواء.
 اصفهانی ابوالفرج، علی بن حسین (۱۴۱۶ق). مقاتل
 الطالبیین. الشریف الرضی.
 اصفهانی ابو نعیم، احمد بن عبدالله (۱۳۹۴ق). حلیه
 الاولیاء و طبقات الاصفیاء (ج. ۲). چاپ محمد
 امین خانجی.
 آل یاسین، شیخ راضی (۱۴۱۲ق). صلح الحسن.
 برخوردار، ناصر، و فخاری، حسین (۱۳۹۲). بررسی
 استراتژی پیامبر اعظم(ص) در صلح حدیبیه
 براساس تحلیل سوات. تاریخ فرهنگ و تمدن
 اسلامی، ۴(۱۳)، ۵۱-۷۸.
<https://tarikh.maaref.ac.ir/article-1-365-fa.html>
 بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). انساب الاشراف
 (سهیل زکار و ریاض الزرکلی، محققان؛ ج. ۳).
 دارالفکر.
 ترمذی، محمد بن عیسی (۱۳۹۵ق). صحیح ترمذی

اولویت دارد؛ چنان که پیامبر(ص) با وجود آمادگی
 رزمی بیعت رضوان، با درک آسیب پذیری مسلمانان
 بی سلاح در برابر قریش مستقر در موضع دفاعی قوی
 و امام حسن(ع) با مشاهده ضعف ایمانی سپاه عراق و
 خطر نابودی شیعیان وفادار، مصالحه را برگزیدند؛
 دوم آنکه، صلح منفی (آتش بس موقت) می تواند
 به مثابه ابزاری فعال برای تحقق صلح مثبت (عدالت
 پایدار) عمل کند؛ سازوکاری که در حدیبیه با تقویت
 نهادهای اجتماعی اسلام و در پیمان امام حسن(ع) با
 ایجاد الگوی مقاومت غیرمستقیم متجلی شد؛ سوم
 آنکه، نقض پیمان توسط دشمن، نه شکست که
 فرصتی برای افشای ذات ستمگرانه آنان و تغییر
 گفتمان است. این اصول، پاسخی علمی به
 تحریف های تاریخی درباره پیمان امام حسن(ع) با
 معاویه است. سرانجام، این الگوی تلفیقی «صلح
 به مثابه سلاح» با تبیین ظرفیت دیپلماسی اسلامی در
 مواجهه با نظام های سلطه گر، قابلیت بسط به مطالعات
 تطبیقی مانند رویکرد امام سجاد(ع) و تحلیل
 جنبش های معاصر مقاومت بدون خشونت را دارد.

منابع

قرآن کریم

ابن ابی الحدید، ابو حامد عبدالحمید (۱۴۰۴ق). شرح
 نهج البلاغه (ج. ۱۱). مکتبته قیة الله العظمی
 المرعشی النجفی (ره).
 ابن اثیر، علی بن ابی الکریم (۱۳۸۵ق). الکامل فی
 التاريخ (ج. ۳). دار صادر.
 ابن اعثم کوفی (۱۴۱۱ق). ابومحمد احمد بن اعثم،
 الفتح (به کوشش علی شیری؛ ج. ۴). دارالأضواء.
 ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی (۱۴۱۸ق). تذکره
 الخواصر. منشورات الشریف الرضی.
 ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۷۹ق). فتح

- (ج. ۵). شمککرکتکه مطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- حاكم نيشابورى، محمد بن عبدالله (۱۴۱۱ق). دارالكتب العلميه.
- الدوخى، يحيى عبدالحسن (۱۳۹۱). صلح الإمام الحسن بين الواقع و ظلم التاريخ دراسة تحليلية. مشعر.
- رزاقى موسوى، سيد قاسم (۱۳۹۳). خاورشناسان و جاىگاه اجتماعى و سياسى امام حسن (ع) (ج. ۳)، مجموعه مقالات همایش سبط النبى امام حسن مجتبى (ع). مجمع جهانى اهل بيت (ع).
- شيخ صدوق، محمد بن على (۱۳۸۵ق). علل الشرائع (ج. ۱). المكتبة الحيدريه.
- شيخ مفيد، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الارشاد فى معرفه حجج الله على العباد (تحقيق مؤسسۀ آل البيت؛ ج. ۲). كنگره شيخ مفيد.
- صرامى، سيف الله (۱۳۹۳). درآمدى بر سيره سياسى امام مجتبى (ع) در روايات (ج. ۲)، مجموعه مقالات همایش سبط النبى امام حسن مجتبى (ع). مجمع جهانى اهل بيت (ع).
- الصلابى، على محمد (۱۴۲۹ق). السيرة النبوية - عرض وقائع وتحليل أحداث. آثار المعرفة للطبعة و النشر و التوزيع.
- طبرسى، احمد بن على (۱۴۰۳ق). الاحتجاج (محمد باقر خراسان، محقق و مصحح؛ ج. ۲). نشر مرتضى.
- طبرسى، فضل بن الحسن (۱۴۱۷ق). اعلام الورى (تحقيق و تصحيح مؤسسۀ آل البيت). آل البيت طبرى، محمد بن جرير (۱۴۰۸ق). دلائل الامامه (تحقيق و تصحيح قسم الدراسات الإسلامیة مؤسسۀ البعث). بعثت.
- العايش، حمد بن صادق (۲۰۱۵م). الحديثية النص التاريخية وتحولات التأويل. مجلة الشريعة والدراسات الإسلامية. جامعه الكويت.
- العودد، سلمان بن فهد (۲۰۰۳م). دراسات فى السيرة النبوية. دارالاسلام.
- الفراتى، فاضل (۱۴۲۱ق). المعنة هده بين الإمام الحسن و معاوييا بن ابى سفيان قرأنة فى نصوص اهل اللانة. البلاغ.
- فرقانى كوه بيرونى، رحمت الله (۱۳۹۳). زندگى و شرح حال امام حسن مجتبى (ع) (ج. ۳)، مجموعه مقالات همایش سبط النبى امام حسن مجتبى (ع). مجمع جهانى اهل بيت (ع).
- قرشى، باقر شريف (۱۴۱۳ق). حياة الامام الحسن (ع) (ج. ۲). دارالبلاغ.
- القرضاوى، يوسف (۱۴۳۰ق). فقه الجهاد: دراسة مقارنة مقارنة قلاً حكاهم و فلسفته فى ضوء القرآن و السنة (ج. ۱). كتكمة هدى للطباعة و النشر.
- قطب راوندى، سعيد بن هبت الله (۱۴۰۹ق). الخرائج و الجرائح (تحقيق و تصحيح مؤسسۀ الإمام المهدي (ع)؛ ج. ۲). مؤسسۀ امام مهدي (عج).
- كاظمى، سعيد، و فلاح زاده، حسين (۱۳۹۸). بازخوانى تحليلى تطبيقى پيمان صلح امام حسن (ع) با معاويه در گزارش هاى منابع فريقتن تا قرن ششم. مطالعات تاريخى جهان اسلام، ۷(۱۳)، ۵۷-۸۰.
- https://mte.journals.miu.ac.ir/article_4197.html
- كلينى، محمد بن يعقوب (۱۳۶۲ق). روضه كافي (تصحيح و تعليق على اكبر الغفارى؛ ج. ۸). دارالكتب الإسلاميه.
- مجلسى، محمد باقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار (ج. ۴۴). الوفاء.
- مرادى نسب، حسين (۱۳۹۳). بررسى صلح نامه حديبية و صلح نامه مسكن ساباط، (ج. ۲)، مجموعه مقالات همایش سبط النبى امام حسن مجتبى (ع). مجمع جهانى اهل بيت (ع).

فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، ۱۲ (۴۴)، ۱۶۵-۱۸۲.

<https://journal.pte.ac.ir/article-1-645-fa.html>

واسعی، سید علیرضا (۱۳۹۳). راهبردهای امام حسن

(ع) در مواجهه با ناهنجاری های سیاسی - اجتماعی زمان (ج. ۲)، مجموعه مقالات همایش سبط النبی امام حسن مجتبی (ع). مجمع جهانی اهل بیت (ع).

یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی تا). تاریخ یعقوبی (ج. ۲). دار صادر.

References

The Holy Quran.

Al-Awdah, S. F. (2003). *Studies in the Prophetic Biography (Al-Sirah al-Nabawiyyah)*. Dar Al-Islam. [In Arabic]

Al-Ayish, H. S. (2015). Al-Hudaybiyyah: The Historical Text and the Evolution of its Interpretation. *Journal of Islamic Law and Islamic Studies*. Kuwait University [In Arabic]

Al-Doukhi, Y. A. H. (1971). *The Peace Treaty of Imam Hasan: Between Reality and the Injustice of History - An Analytical Study*. Mashar Publishing House. [In Arabic]

Al-Furati, F. (2000). *The Treaty between Imam Hasan and Muawiyah bin Abi Sufyan: A Reading of the Sunni Narratives*. Al-Balagh Foundation. [In Arabic]

Al-Sallabi, A. M. (2008). *The Prophetic Biography: Presentation of Events and Analysis*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]

Al-Yasin, S. R. (1992). *The Peace of Al-Hasan*. A'lami Publications. [In Arabic]

Arbili, A. H. (1982). *Kashf al-Ghummah fi Ma'rifat al-A'immah* (Vol. 2). Dar al-Adhwa. [In Arabic]

Balazri, A. Y. (1996). *Ansab al-Ashraf* (S. Zakkar & R. al-Zarkali, Ed.; Vol. 3). Dar al-Fakr. [In Arabic]

Barkhordar, N., & Fakhari, H. (2013). Analysis of the Great Prophet's (pbuh) Strategy in the Hudaybiyyah Peace Treaty Based on SWOT Analysis. *Journal of the History of Islamic Culture and Civilization*, 4(13), 51-78. <https://tarikh.maaref.ac.ir/article-1-365-fa.html> [In Persian]

مرتضی، سید جعفر (۱۳۸۴). *الحيات اللایاسیة لإمام الحسن*. بوستان کتاب

مطهری، مرتضی (۱۴۰۲). *سیری در سیره ائمه اطهار*. صدرا.

واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۵ق). *المغاذی* (مارسدن جونز، محقق). مؤ سالا الأعلمی للمطبوعات.

نسائی، احمد بن شعیب (۱۴۱۹ق). *السنن الکبری* (محمد فؤاد عبد الباقي، محقق؛ ج. ۷). دار إحياء

التراث العربی .

واسعی، سید علیرضا (۱۳۹۹). *صلح امام حسن (ع) در سنجه تمدنی؛ امنیت و همگرایی اجتماعی*.

Bonner, M. (2006). *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice*. Princeton University Press.

Bowering, G. (Ed.) (2015). *Islamic Political Thought: An Introduction*. Princeton University Press.

Farqani Kuh Biruni, R. (2014). *The Life and Biography of Imam Hasan al-Mujtaba (as)*. Proceedings of the Conference on the Prophet's Grandson Imam Hasan al-Mujtaba (Vol. 2). World Assembly of Ahl al-Bayt. [In Persian]

Galtung, J. (1996). *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. PRIO / SAGE Publications.

Ghazi bin Muhammad (2013). *Peace and War in Islam: The Uses and Abuses of Jihad*. Islamic Texts Society.

Hakim al-Nishaburi, M. A. (1990). *Al-Mustadrak ala al-Sahihayn* (Vol. 3). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]

Ibn Abi al-Hadid, A. H. A. (1983). *Sharh Nahj al-Balaghah* (Vol. 11). Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]

Ibn al-Arabi, M. A. (1988). *Ahkam al-Quran* (A. M. Bijawi, Ed.; Vol. 4). Dar al-Jil. [In Arabic]

Ibn al-Athir, A. (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh* (Vol. 3). Dar Sadir. [In Arabic]

Ibn Asakir, A. (1994). *Tarikh Madinat Dimashq* (A. Amrawi, Ed.; Vol. 50). Dar al-Fikr. [In Arabic]

Ibn A'tham al-Kufi (1990). *Al-Futuh* (A. Shirazi, Ed.; Vol. 4). Dar al-Adhwa. [In Arabic]

Ibn Jozi, Y. G. (1997). *Tazkira Al Khawas*. Al-Sharif al-Razi. [In Arabic]

- Ibn Qutaybah Dinawari, A. M. (1989). *Al-Imamah wa al-Siyasah* (Vol. 1). Dar al-Adhwa. [In Arabic]
- Ibn Hajar, A. (1959). *Fath al-Bari bi Sharh Sahih al-Bukhari* (Vol. 7). Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Ibn Hisham, A. (n.d.). *Al-Sirah al-Nabawiyah* (I. Abyari, Ed.). Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Ibn Sabagh al-Maliki, A. M. (1959). *Al-Fusul al-Muhimmah fi Ma'rifat al-A'immah* (Vol. 2). Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Ibn Sa'd, M. S. (1989). *Al-Tabaqat al-Kubra* (Vol. 5). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Isfahani, A. A. (1974). *Hilyat al-Awliya' wa Taqat al-Asfiya'* (M. A. al-Khanji, Ed.; Vol. 2). [In Arabic]
- Isfahani, A. H. (1995). *Maqatil al-Talibiyyin*. Al-Sharif al-Razi. [In Arabic]
- Kazemi, S, & Fallah Zadeh, H. (2019). A Comparative Analytical Re-reading of the Peace Treaty of Imam Hasan (as) with Mu'awiyah in Reports from Sources of Both Sects up to the 6th Century, *Historical Studies of the Islamic World*, 7(13), 57-80.
https://mte.journals.miu.ac.ir/article_4197.html [In Persian]
- Kelsay, J. (2007). *The Prophet's Diplomacy: The Art of Negotiation in Islam*. University of South Carolina Press.
- Kulayni, M .Y. (1943). *Rawdat al-Kafi* (A. A. al-Ghaffari, Ed.; Vol. 8). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Liddell Hart, B. H. (1954). *Strategy: The Indirect Approach*. Faber and Faber.
- Lund, M. S. (1996). *Preventing Violent Conflicts: A Strategy for Preventive Diplomacy*. United States Institute of Peace Press.
- Majlisi, M. B. (1982). *Bihar al-Anwar* (Vol. 44). al-Wafa. [In Arabic]
- Moradi Nasab, H. (2014). *A Study of the Hudaybiyyah Peace Treaty and the Maskan Sabat Peace Treaty*, Proceedings of the Conference on the Prophet's Grandson Imam Hasan al-Mujtaba (Vol. 2). World Assembly of Ahl al-Bayt (as). [In Persian]
- Morteza, S. J. (2005). *The Political Life of Imam Hasan (as)*. Bustan-e. [In Arabic]
- Motahhari, M. (2023). *A Journey through the Conduct of the Infallible Imams*. Sadra . [In Persian]
- Nasa'i, A. (1998). *Al-Sunan al-Kubra* (M. F. Abdul Baqi, Ed.; Vol. 7). Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Qaradawi, Y. (2009). *The Jurisprudence of Jihad: A Comparative Study of its Rulings and Philosophy in Light of the Quran and Sunnah* (Vol. 1). Maktabat Wahbah. [In Arabic]
- Qurashi, B. (1931). *The Life of Imam Hasan (as)* (Vol. 2). Dar al-Balaghah. [In Arabic]
- Qutb al-Rawandi, S. (1988). *Al-Khara'ij wa al-Jara'ih* (The Imam Mahdi Foundation, Ed.; Vol. 2). Imam Mahdi Foundation. [In Arabic]
- Razzaqi Musawi, S. .Q (n.d.). *Orientalists and the Social and Political Status of Imam Hasan (as)*. *Proceedings of the Conference on the Prophet's Grandson Imam Hasan al-Mujtaba (as)*. World Assembly of Ahl al-Bayt (as) (Vol. 2). [In Persian]
- Richmond, O. P. (2014). *Failed Statebuilding: Intervention, the State, and the Dynamics of Peace Formation*. Yale University Press.
- Sarami, S. (2014). *An Introduction to the Political Conduct of Imam al-Mujtaba (as) in Narrations*. Proceedings of the Conference on the Prophet's Grandson Imam Hasan al-Mujtaba (as) (Vol. 2). World Assembly of Ahl al-Bayt (as). [In Persian]
- Shaykh al-Mufid, M. (1992). *Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah ala al-Ibad* (Al al-Bayt (as) Ed.; Vol. 2). Kungirah Shaykh Mufid. [In Arabic]
- Shaykh al-Saduq, M. (1965). *Ilal al-Shara'i* (Vol. 1). Al-Maktabat al-Haydariyyah. [In Arabic]
- Tabari, M. (1982). *Dala'il al-Imamah*. Ed: Islamic Studies Department of Al-Ba'thah Foundation. Ba'thah. [In Arabic]
- Tabarsi, A. (1403 AH). *Al-Ihtijaj* (M. B. al-Khurasan, Ed.; Vol. 2). Nashar Mortada. [In Arabic]
- Tabarsi, F. (1996). *I'lam al-Wara bi A'lam al-Huda* (Mu'assasat Al al-Bayt (as), Ed.). Al al-Bayt. [In Arabic]
- Tirmizi, M. (1975). *Sahih al-Tirmidhi* (Vol. 5). Maktabat wa Matba'at Mustafa al-Babi al-Halabi. [In Arabic]
- Vase'i, S. A. R. (2020). *The Peace of Imam*

- Hasan (as) in a Civilizational Scale; Security and Social Convergence. *Quarterly Journal of Historical Studies of Islam*, 12(44), 165-182.
<https://journal.pte.ac.ir/article-1-645-fa.html> [In Persian]
- Vase'i, S. A. R. (2014). *Strategies of Imam Hasan (as) in Confronting the Political-Social Anomalies of His Time*. Proceedings of the Conference on the Prophet's Grandson Imam Hasan al-Mujtaba (as) (Vol. 2). World Assembly of Ahl al-Bayt (as). [In Persian]
- Waqidi, M. U. (1984). *Al-Maghazi* (M. Jones, Ed.). Mu'assasat al-A'lami. [In Arabic]
- Ya'qubi, A. (n.d.). *Tarikh al-Ya'qubi* (Vol. 2). Dar Sadir. [In Arabic]
- Zartman, I. W. (2008). *Negotiation and Conflict Management: Essays on Theory and Practice*. Routledge.

